

**מתוך "נתן אלתרמן – פרקי ביוגרפיה" / מנחם דורמן (בעריכת דבורה גילולה)
פרק ראשון – אובארוביצי – הומל – וארשה**

א

מוצאה של משפחת אלתרמן מתחום-המושב שבבילוריסה, או ליתר פירוט – מן העיר הוּמְל וסביבתה הכפרית. הוריהוריו של נתן אלתרמן ישבו באובארוביצי, ספק כפר ספק עיירה, מהלך מילין מספר מן העיר הומל.

הומל, או "הומיה" בפי כרוניסטים במאות הקודמות, הנה, כידוע, מן הקהילות הוותיקות בממלכת רייסין. ר' נתן האנובר מזכיר אותה ב"יוון מצולה" והוא מספר שם כי מניין הרוגי חמלניצקי בהומל, בגזירות ת"ח ות"ט, עלה לכדי "כמה אלפים שנהרגו על קידושהשם". כיוצא בזה ר' מנחם מן, בעל "שארית ישראל" האומר, כי "היום ההוא היכו את הקריה הומי"ה, עיר במדינת רוסיה"א, ע' פרסאות מעיר טולטשין, והיהודים אשר בהומי"ה קידשו את השם הגדול יותר משאר קהילות"; כאשר סירבו לקנות את חייהם במחיר המרת דת אבותיהם "ויכו אותם המורדים וימיתום ולקחו כל אשר להם כסף וזהב אין מספר". במאה היי"ט פשטה במחוזות הללו החסידות מיסודו של ר' שניאור זלמן מלאדי, בעל ה"תניא", ולמאז היו הומל וסביבתה הקרובה והרחוקה יותר, ובכללן בּוּבְרוּיֶסק ולובאביץ', מרכזי החסידות החב"דית שעיצבו את פני האוכלוסייה היהודית כאן לדורות וקבעו בהם סימניהיכר מובהקים – באורח-חיייהם, בנימוסיהם ובנטייתיהם הרוחניות. ניצוצות של תורת חב"ד לא כבו גם כשנותקו ממקורם הראשוני ופירנסו אש זרה להם, כביכול (צריך פעם לבדוק בקורות הספרות העברית מי מבין יוצריה החדשים היה מנצר חסידי חב"ד).

בסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה הזאת היתה הומל כמעט עיר יהודית – עיר שכמחצית תושביה, וזמך-מה אף למעלה מזה, היו יהודים מכל הרבדים ומכל הפרנסות, יהודים שעסקו בחקלאות, במלאכה, בחרושת, ברוכלות, במסחר ובמקצועות החופשיים כיוצא בזה, מבחינה זו, העיירה אובארוביצי, שהיתה יהודית לכל דבר, בהרכב האוכלוסין שלה, ביגיעתה ובמרכולתה ובשפתה הרווחת בבית ובחוץ. אוצרות טבעיים ומרץ יהודי עשו את הומל למרכז של חרושת, של מסחר ותחבורה על הספר בין אוקראינה ופולסיה. מנסרות-עץ ותחנות-קמח ושאר סדנאות שהשתמשו בתוצרת חקלאית שלחו את סחורותיהם על פני נהר הסוז', שהוא יובל של הדנייפר. לקראת שלהי המאה נתרבה הישוב היהודי בהומל: צעירים רבים השתקעו בעיר, אם דרך קבע ואם דרך ארעי, ומיניה וביה נעשתה עיר זו בית-גידולן של תנועות צעירות, שמגמת פניהן לתמורה רדיקאלית, אם בהווה הלאומית ואם בהווה הסוציאלית ואם בשתייהן כאחת. אין תימה שחיבת-ציון והציונות המדינית וארגונים "ריבולוציונריים-פרוליטאריים" עשו להם נפשות

הרבה, ביחס, במחוזות הללו. היו בהומל קצת עשירים מופלגים, אבל רוב־רובה של העיר היהודית היה מורכב מדלת־העם (יוסף חיים ברנר תיאר אותה בסיפוריו "מעמק עכור"). בשנת תרס"ג ותרס"ז, ערב המהפכה הרוסית הראשונה ולאחריה, התנסתה הומל בפורענות קשה, במעשי הרס ושווד ושפיכות־דמים, אם מידי אספסוף פרולטארי מוסת ואם מידי שלוחי "המאה השחורה" וחילי הצאר, אלא שהפעם, שלא כבימי חמלניצקי, נמצאו חבורות של יהודים שקידשו את שם שמים ב"הגנה עצמית": הצטיידו בנשק ובכלים דמויי־כלי־זין, התאמנו בהיחבא, ואחר־כך, ביום צרה, עלתה בידיהם לרסן את הפורעים ולשבור את צמאונם לדם יהודי. שירייהזעם של חיים נחמן ביאליק מתרס"ג ותרס"ד – "על השחיטה" ו"בעיר ההרגה" – מילאו את שליחותם, לבשו בשר וגידים, יצאו מן הספרים אל הרחוב. סימן לבאות.

שורשי האלתרמנים נעוצים בסביבה זו של תחום־המושב ברוסיה הלבנה; כאן, בחסידות החב"דית ובמוקדי התחייה הלאומית, היתה קרקע־גידולם בימים־משכבר. איננו יודעים הרבה עליהם. מי שיכול היה לספר את קורותיהם החריש משום־מה גם בנידון זה. רק ברשימותיו של יהודה ליב גרשון כהנוביץ מצאתי עליהם ידיעות כלשהן בכתב.¹

בספרו: "מהומל עד תל־אביב, זכרונות ודמויות"² מספר יל"ג כהנוביץ על סבתו, אלקה אלתרמן, שהחזיקה פונדק בעיבורו של הכפר סטארובליצה. כפר זה שייך היה לבעל־אחוזה בשם יוליוס סולטון וישבו בו כמנין משפחות יהודים, שעסקו כולן בשירותי הפטרון האציל, בחקלאות, הפרקמטיה חקלאית ובלבלרות. "סבתא נתאלמנה בצעירותה – כותב יל"ג כהנוביץ – ומהכנסות בית־המזיגה התפרנסה וגידלה את בניה ובנותיה. יהושע, בנה הבכור, עם משפחתו הגדולה, גר באותו הכפר והתפרנס מחנוונות ובעיקר מחכירת המחלבה אצל הפריץ, בבחינת "טוביה החולבי" הידוע. בנה, עזרא אלתרמן, שנצטיין בהשכלתו, נתמנה לפקיד במשק החקלאי של הפריץ; אחר־כך חקר ממנו חלקת־אדמה ונעשה אף הוא בעל־אחוזה... הקשר עם הטבע – ממשיך בעל הזכרונות – החיבה לחקלאות ונסיונו הרב בעבודת־האדמה, קשרוהו בעבודות לא־ינותקו לתנועת חיבת־ציון וחיבבו עליו את רעיון ההתישבות בארץ־ישראל". אלא שרק מקץ שנים רבות, על סף הזיקנה, זכה האיש לעלות לארץ־ישראל. הוא התיישב בכפר הערבי סומל, צפונה מתל־אביב דאז.³ "הוא ואשתו מאכילים את הפרות וחולבים אותן ופעמיים ביום הוא מוביל על חמורו את החלב העירה". כך עברו עליהם פה שנים של עוני ובדידות. משפרצו מאורעות־הדמים של תרפ"ט נמלטו על נפשם לרמת־גן הסמוכה, שוב הקימו משק זעיר ונתפרנסו מיגיע־כפיהם עד שנסתלקו מן העולם חרישית. אינני יודע אם מישהו ישב אחריהם "שבעה" או הספידם. ב"הארץ" מן ה־28 בפברואר 1928 מצאתי מכתב בחתימת־ידו של עזרא אלתרמן, ובו הוא מודה בפומבי לבנק למלאכה ולחברה להתפתחות ארץ־ישראל ע"ש נתן שטראוס בעד הלוואה שקיבל ממוסד זה כדי "לבסס במקצת את משקי ועלידי זה את קיומי בארץ". האם נתן א. הכיר את קרוביה־משפחה האלו? האם שמע עליהם? אולי לימים, משקיבל את דין אביו ללמוד חקלאות אקדמית, גם נודע לו על זיקתו המשפחתית לאגרונומיה.

אבי־זקנו של נתן א. מצד אביו יצחק, ששמו היה ר' אריה בר' אליקים, גם ביתו עמד באובארוביצי. על ר' אריה ועל בת־זוגו מספר יל"ג כהנוביץ את הדברים הבאים: ר' אריה היה

¹ דודו של יצחק אלתרמן. עסקן ציוני ידוע בגולה. למן שנות העשרים בתל־אביב. היה מבאיהביתו של ביאליק כאן ולאחר פטירת המשורר שימש במשך כ־"ב שנים גזבר של ועד־בית־ביאליק.

² תל־אביב תשי"ב. ראה גם חיבורו על הומל ב"ערים ואמהות בישראל", חלק ב', ערוך בידי הרב י.ל. הכהן פישמן, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ח.

³ כיום בצפונה של העיר גופא, במקום שמשתרעים הרחובות ארלוזורוב וז'בוטינסקי.

"יהודי ירא וחרד, חסיד חב"די, 'רד עם אל ועם קדושים נאמן'... אשתו, מרת איידלה לבית צירלין, היתה אשה כשרה ויראת-שמים, טובת מזג, שכיבדה מאוד את בעלה ובאהבתה היתירה את ילדיה שמרה עליהם מכל משמר. מדי זכרי באיידלה, שארתי זו, בהליכות ביתה וביחסה לאנשי סביבתה, עולה בדמיוני אחת הנשים הנזכרות בספריהקודש, אשר בנו את בית ישראל... הבית שעל הגבעה הקטנה 'פודהורייה', היה נשקף מול חצר הפריץ, הפולקובניק. אקציז ויורשו – קפיטאן ליפינסקי; אפר קטן השתרע ביניהם, והנחל אוזה, שחצה את האפר הירוק הזה, הבדיל בין השכונה היהודית לבין חצר הפריץ. הורי יצחק עסקו כל ימות-החול במסחרם בכפר קריבסק. ביום הראשון בשבוע היו יוצאים הכפרה בעגלה טעונה כל מיני סחורות-סידקית, ואחרי ששתימימעשה היו חוזרים לביתם בעגלה מלאה כל טוב מיבול-השדה ומתנובת המשק הכפרי, תמורת סחורותיהם. ר' אריה ואשתו נשאו ונתנו באמונה עם איכרי הכפר, ומשום כך אהובים היו על הכפריים... בשובם אל ביתם, אחרי שבוע של נדודים בכפר, היה ר' אריה פושט צורה ולובש צורה: פושט את בגדיהחול שלו ולובש בגדי-שבת, מחלצות, ויהודי נודד נהפך והיה ל'בן מלך' בביתו, שהצטיין בנקיונו ובזוהר של שבת-קודש, שהיה שרוי על הבית. בשבת היה ר' אריה כולו קודש לה'. חוזר היה כדרכו על פרשת-השבוע – שניים מקרא ואחד תרגום, עם המפרשים. אחרי שינה של שבת היו איצקה, בחיר ובכור בניו, ויוכה (יוכבד), בתו הבכירה, חוזרים לפניו על לימודיהם במשך השבוע שעבר לפני האב מלאים זיו ומפיקים נוגה, ועיני האם, היושבת מן הצד, זולגות דמעות מנחת. בבית הזה, שהיה ספוג האור הגנוז שביהדות ושלוס-בית פטריארכאלי בין האבות והבנים, גדל וחונך יצחק. אביו לא חס על כל עמל כדי ללמדו תורה ויראת-שמים אצל המלמדים המפורסמים שבעיירה, ולמרות חסידותו ואדיקותו-היתירה של ר' אריה, לא הדיר את יוכה בתו מללמדה 'תפלות', כלומר תנ"ך ולשון-קודש". לימים נישאה יוכבד לקרוב-משפחה, ללייב אלתרמן, שישב ברציצה, הסמוכה להומל, והיה עוסק שם במסחר-עצים; לבד מה שנמנה כאן עם אנשי חבת-ציון ונהג כמותם, היה "חובב שפת-עבר" נלהב בקרי ובכתיב, שגם הרגיל את לשונו לדבר עברית.

בימי ילדותם של איצקה ויוכה (שניים מששת ילדיהם של איידלה ואריה אלתרמן) הגיע לאובארוביצי יהודי יוצא-דופן, "ליטוואק" מן העיירה שאצק. זה היה מלמד-דרדקי בנוסח חדש, שלימד את חניכיו לא רק חומר ורש"י וקצת משניות, אלא גם שירים "מודרניים" היה מביא לפניהם, לאודווקא בחשאי, וכמורכן היה כלל מוחזק בידיו כי שפת-עבר יש ללמד גם את בנות ישראל המוכשרות. אמנם היו חושדים ב"שאצקר" שאינו מקפיד על קיום תרי"ג מצוות, ואף-על-פיהם בעלי-בתים בעיירה היו שולחים אליו בנים ובנות וכמותם נהג גם ר' אריה אלתרמן. יוכבד הצטיינה בלימודי התנ"ך, עד כדי כך שהיו מספרים עליה בעיירה, שאם תבקשו ממנה – תדקלם פרקים שלימים בעל-פה. לילדי אלתרמן היו קולות ערבים. מספר יל"ג כהנוביץ': "בשיריה העבריים הנעימה יוכבד את הוריה ואת הדור הצעיר, שהיה מושפע מן ה'שאצקר': שגורים היו על פיה השירים 'העשיר והעני' לאד"ם הכהן, 'יונה הומיה' ללטרס, 'השושנה' מאת אליקים צונזר ואחרים. ולא היתה שמחת-מצווה בעיירה שיוכה לא היתה באה ומנעימה בזמירותיה ובריקודיה, לשמחת הוריה". גם נתן עוד זכה בילדותו ליהנות מקולה הערב של דודה זו ולא-אחת שמע ממנה

את זמר "השושנה" הפותח במלים: "על אֵם הדרך שמה מתגוללת / שושנה חכלילת עיניים". כמה זרעים נטמנו אז בנפש הילד.⁴

אבי־זקנו של נתן, מצד אמו, גם צור־מחצבתו היתה החסידות של חכמה־בינה־דעת. אלא שעליו אנו יודעים מעט מאוד. ר' נתן שניאור ליבוביץ היה בן למשפחת רבנים ויש משערים שהיה שאר־בשרו של ר' ברוך דובער ליבוביץ, בעל הספר הנודע "ברכת שמואל".⁵ ר' נתן שניאור היה למדן גדול ועני מרוד. בשנותיו האחרונות שימש רב באובארוביצי. ר' נתן שניאור שלא היה מאנשי המקום – כיצד הגיע לכאן? ובכן, כך מספרים. לפני בואו לאובארוביצי ישר ר' נתן שניאור שנים רבות בעיירה פאריצי שליד בוברויסק, שגם שם כיהן כרב דמתא. יום אחד נודע כי "רביזור" עומד להגיע כדי לבדוק אלו בחורי יהודים חייבי־גיוס עוד לא חוילו כדין. נפל פחד על בעלי־הבתים ובאו לטכס עצה עם הרב. שאל אותם שאלת־תם: "בית העירייה בנוי מעץ או מאבן?" ולא הוסיף. הבינו את הרמז ולא יצאו שעות מרובות ובית־השלטונות עלה באש, לרבות כל הניירות שבגינן שם. הרי שבת־עץ נשרפו לעתים לא־רחוקות, בשוגג ובמזיד. בכל־זאת היתה חקירה ונתעורר חשש שתהא מלשינות שתצביע על ר' נתן שניאור. יעצו לו לעקור בהקדם, וכך נתגלגל לאובארוביצי ונשאר בה עד ליוס־מותו.⁶

לאובארוביצי בא ר' נתן שניאור עם רעייתו ושני בניו המגודלים. משנתאלמן נשא אשה צעירה ממנו בשנים הרבה וזו ילדה לו בן, שקראו לו שלמה זלמן, ובת, שקראו לה בלה – היא בלקה בפי כל מכריה, היא אמו של נתן המשורר. כאשר נתאלמנה ה"רביצן" הצעירה נפל עליה עול גידול שני ילדיה הרכים. שלמה זלמן הקדים לצאת מן הבית לשם לימודים, שנים אחדות עשה בישיבת "תומכי תמימים" של חסידי לובאביץ, קיבל סמיכה לרבנות – ולא נעשה רב בישראל כאביו, אלא פנה להוראה בנוסח חדש כשלנגד עיניו אידיאל של מורה עברי בארץ־ישראל. לימים נקשרו קשרים אמיצים, קשרי חיבה וכבוד, בין נתן אלתרמן לבין דודו, אחי אמו, הידוע בכינוי הספרותי שלמה־זלמן אריאל, שפירסם ספרים לילדים ולנוער, לשם מיקרא ולימוד, וכן אָנציקלופדיה בשם "מאיר נתיב", שעניינה "הליכות, מנהגים, דרכי מוסר ומעשים טובים".⁷ בלקה גדלה בבית אמה, השכלה שהיקנו לה היתה בעיקר השכלה כללית ברוסית: היא ביקשה להכשיר את עצמה ל"דְנְטִיסְטִית". משנישאה ליצחק אלתרמן עברה האֵם לגור עם הבת והן היו יחד בכל גלגוליו ונדודיו של בית אלתרמן עד שהגיעו לתל־אביב בשנות העשרים. כאן נפטרה הפאפּע בשיבה טובה. הפאפּע, שהיתה אשה שופעת חכמה, אדוקה במצוות וסובלנית, בעלת אופי חזק ובעלת הומור, עיצבה את ילדותו של הנכד נתן־נונקה אולי לא פחות מאמורה־ורתו: במשך שנים היא ניהלה את משק־הבית, כאשר הבת החולמנית והחתן הנמרץ היו עסוקים בענייניהם, שעוד יסופר עליהם בהמשך הדברים.

ב

כבן ארבע־עשרה עזב יצחק אלתרמן את בית הוריו באובארוביצי ופנה ללמוד ב"ישיבה" – זו הוותיקה באוניברסיטאות אירופה, ומכל־מקום העממית שבהן מאז ומעולם. הוא למד בכמה

⁴ פרטים נוספים על מה שכתוב אצל יל"ג כהנוביץ' שמעתי מפיו של מר משה ברסלע בירושלים בשנת 1972: לפני שנים רבות היה מיודד עם אחד מבני משפחת אלתרמן ברוסיה.

⁵ ראה: מ. ציינוביץ, "עץ חיים", תולדות ישיבת וולוז'ין, הוצ' מור תשל"ב.

⁶ דברים אלו סיפר לי השל פרומקין ב-1973, ששמע אותם מפיו של בן־דודו, הלא הוא שלמה־זלמן ליבוביץ.

⁷ הוצ' "מסדה" תשכ"ט. במקצת ספריו שערך והתקין לדפוס היה חותם ז. בהרב (בן הרב), כמו, למשל, ב"סידור תפילה שלמה", שתפרש על־ידי יחד עם י. אמוראי. נתן אלתרמן שמר את הספר הזה בספרייתו.

ישיבות עד שנתפס להלכיהרוח החדשים שפשטו בין צעירי תחום המושב, בעקב בשורתו של ד"ר בנימין זאב הרצל וקיום הקונגרס הציוני הראשון, התארגנותם של איגודי-פועלים, הופעתה של עתונות יהודית באידיש ובעברית והתגלותם של סופרים והוגידות, כגון מנדלי ואחד-העם, ביאליק וברדיצ'בסקי וצעירים מהם, שהחלו אז להוציא לאור את דבריהם בפובליציסטיקה, בסיפורת ובשיר. יצחק אלטרמן היה שייך לאחת מחבורות הצעירים שהתלכדו בהומל. מן השנים ההן נותר צילום שנעשה בהומל בשנת 1899. על צידו האחרון רשום לאמור: "ארבעה אחים וחברים-לדעה היינו, יחדיו גודלנו, ובסביבה אחת – אובארוביצית – התחכנו. יהודה-ליב כהנוביץ', בן מנחם יוסף כהנוביץ'; יצחק בן אריה (איצ'ה-אריה'ס) אלטרמן; אברהם אליהו בן ברוך אלטרמן, מתענה בגלות 'אדום' במוסקבה; משה בן יהושע אלטרמן".⁸ ארבעת האחים-החברים-לדעה הצטלמו יחדיו בתור שחקנים במחזה ציוני, שבו הופיעו כאיכרים המעבדים את אדמת-המולדת, איש איש וכלי-עבודתו בידו – מריצה, חרמש וקלשון, ומגבם מג'ודוד, החתום בתיבה "ציון". ההצגה נערכה, ככל הנראה, מטעם אגודת "שפה ברורה", שנוסדה לשם הנהגת הדיבור העברי בקרב ילדי בית-הספר ובניה-השחורת. ארבעת האלטרמנים היו חברים באגודה ציונית זו.

בשנת 1899, כשנתיים לאחר הקונגרס הציוני הראשון בבאזל, היתה העיר הומל – עוד יותר משהיתה איפעם – מרכז של פעילות ציבורית יהודית בכיוונים שונים. מרדכי בן הלל הכהן, שהשתתף בקונגרס המייסד כנציגם של חובבי-ציון במחוז הומל, היה היחיד באותו מעמד, שהשמיע את דבריו הקצרים בעברית, בהצהירו מעל הדוכן החגיגי: "ישמעו איפוא עתה כל הנאספים... כי יש שפת ישראל לעם ישראל".⁹ אישיות מרכזית בין ציוני הומל היה ד"ר צבי ברוק, רופא עלפי משלחידו, הרצלאי נלהב וקנאי, שהתמסר ל"עבודת העם"; כרופא טיפל באביונים וחלכאים של "עמק העכור", שלא על-מנת לקבל פרס, כעסקן השתתף ביסודן של אגודות מאגודות שונות, כגון "ביקור חולים" ו"מלביש ערומים" ו"שפה ברורה" ובעיקר "צעירי ציון", שנשבעו לעלות לארץ-ישראל ולהתמסר בה לעבודה חקלאית. עם עוזריו ובני חבורתו של ד"ר ברוק נימנו הלל צייטלין, זלמן יצחק אהרונסון (הוא "אנוכי" בכינוי הספרותי), יוסף חיים ברנר, שהגיע מפּוּצ'פּוּץ להומל בחורף 1898, יל"ג כהנוביץ' – וגם יצחק אלטרמן היה ביניהם. מה חבל שיצחק אלטרמן לא כתב זכרונות. יכול להיות שאף הוא היה מספר לנו על יוסף חיים ברנר בתקופה ההומלית.¹⁰

השפעה ניכרת על יצחק אלטרמן ועל מגמת חייו היתה ליהודי אחר שפעל אז בעיר זו – הלא הוא ישראל יהודה אדלר, המורה והפדגוג, שהוזמן על-ידי ציני המקום לבוא לעירם כדי לייסד בה "חדר מתוקן", שבו מלמדים את כל המקצועות כולם בעברית על-פי "השיטה הטבעית". "בית-ספרו בהומל – כותב ש. ארסט – שאדלר השכיל לרכז בו מורים מצויינים, קנה לו אז שם

⁸ תזכורת זו נרשמה, ככל הנראה, בשנים מאוחרות יותר, על-ידי יל"ג כהנוביץ'. הצילום שמור בארכיון של מוסד אלטרמן.

⁹ מרדכי בן הלל הכהן, עולמי: ספר שלישי, ירושלים תרפ"ז, עמ' 69.

¹⁰ יל"ג כהנוביץ' מזכיר את י.ח.ב. גם בספרו "מהומל עד תל-אביב" וגם בקובץ לזכרו של ד"ר ברוק. בראשון הוא כותב את הדברים הבאים: "הבטנו על ברנר כעל צעיר שנתפס לסטרא דשמאלא ונדחק לשורותינו רק כדי לרפות את ידינו בעבודתנו הקדושה, כי היה מקורב גם אל שלום סנדר באום, בעל דעות סוציאליסטיות, ולאחרים מחוג זה... באסיפות היה ברנר מדבר מתוך התעמקות, וכשהיה נוגע בצרות ישראל ובמצב היהדות, היה חוצב להבות, כאילו אין לו בעולמו אלא דבר זה". ("מהומל עד תל-אביב", עמ' 109). חרף נטיותיו השמאליות צורף גם י.ח.ב. אל חוג "האוואנגרד הציוני", שנוסד על-ידי ברוק "כדי להעמיק ולהרחיב את הרעיון הציוני באופן תיאורי ושיטתי" וכדי להכין "עסקנים צעירים ציוניים, בעלי משמעת חזקה, שיהיו מוכשרים ומוכנים, בתור צבא ציוני מסודר, לכל עבודה עממית וכו'". (צבי ברוק, עמ' 13). ראה גם יצחק בקון, ברנר הצעיר, כרך א', הוצ' הקיבוץ המאוחד תשל"ה, עמ' 58 – 62.

גדול ורבים מן המורים והסופרים והעסקנים היו נוהרים אליו מקרוב ומרחוק. כאיש התרבות העברית, שינק מצינורות ספרותנו העתיקה, התחבב על התלמידים, השריש בהם את השפה העברית ובבית־ספרו לא נשמעה מלה לועזית. הלימוד, המישחק, הצחוק והבכי של הקטנים – הכל היה בעברית".¹¹ בין הצעירים שהיטו שכס למפעלו של יש"י אדלר, קיבלו את תורתו, פיתחוה ובשלב מאוחר יותר הגשימוה הלכה למעשה, לעמן "הגיל הרך", היו יצחק אלטרמן ויחיאל היילפרין, מייסדי גן־הילדים העברי בגולה.

כאן צריך להרחיב את הדיבור קמעה על תופעה זו של גן־ילדים עברי בגולה, שהרי מינה וביה נלמד לדעת מדוע עקרו יצחק ובלה אלטרמן מרוסיה לווארשה, שם נולדו בכורם נתן וגם אחותו לאה, ואיך נהיה הדבר שנתן גדול על ברכי השפה העברית בגולה ומדוע היתה שפת־האם שלו, יחד עם מאמע־לשון היידית שבפי הבאבע.

את דגל הדיבור העברי כשפת־חיים שאין בלתה הרים אליעזר בן־יהודה, שניזון בילדותו ובבחרותו ממקורות של יסודות חב"ד וספרות־ההשכלה (בייחוד "אהבת ציון" ו"אשמת שומרון" לאברהם מאפו). לאליעזר בן־יהודה היו תלמידים מצויינים, שיישמו את תורתו בתחום ההוראה והפדגוגיה: היו שם ישראל בלקינד ודוד ילדין ויהודה גרוזובסקי ויצחק אַפְשטיין, שהורו "עברית בעברית" בצפת, במטולה, בירושלים, במקוה־ישראל וביפו. ב־1899 – זו השנה, שבה הגיע יצחק אלטרמן להומל – הופיע ב"השלח", תרנ"ט, חוברת כ"ג, חיבורו הנודע של יצחק אַפְשטיין: "עברית בעברית (השיטה הטבעית בראשית לימוד שפת עבר)". חיבור זה, שנכתב ב"עמק עיון, בצפון נחלת נפתלי", תרם בגולה תרומה ניכרת לאותה תנועה חינוכית, אשר העמידה את תחיית העם על תחיית הלשון, להיותה "לשון־האֵם" של אותם יהודים המשתוקקים לשוב ל"ארץ האבות" (כך דיברו אז וכך כתבו במאמרים). על־פי ה"שיטה הטבעית", כותב אפשטיין, מן הדין הוא ש"נוציא את תלמידינו החוצה, נראה אותם את רוחות השמים, נעלה אותם על ראש תל, וראו את היער, את הסלעים, את המורד... וגם בלמדנו את דברי־הימים נציג לפני הלומדים הקטנים תמונות טובות, המציירות כמו חיים את גיבורי הסיפור ואת מעשיהם ונפחנו רוח־חיים בנפשות המתות". גם את השפה, שבה מלמדים תינוקות־שלב־בית־רבן, מן הדין להקנותה להם באורח "טבעי" – ו"היתה לילדים השפה הנלמדת כשפת־אמם". מגמה ארצישראלית זו נפגשה בגולה עם מגמה אחרת ונתמזגה עם הריפורמה החינוכית הנודעת בשם "החדר המתוקן". אמנם, זה היה "חדר" כהלכתו לתינוקות מגיל שלוש ומעלה. כאן למדו אל"ף־בי"ת וחומש ורש"י ודרך־ארץ ויראת־שמים, אלא שהחידוש והתיקון היו בכך, שהכול נעשה באווירה "מתוקנת", לא במחנק ובלי רצועה מלקה, לימוד ומישחק מעורבבים יחד, בהתאם לתביעות הפדגוגיה המודרנית מיסודם של פסטאלוצי ופֶרְבֶּל. ב־1902 נוסד בווארשה בטאון עברי ראשון לשאלות חינוך: "הפדגוג", בעריכתם של א"ל בן־אביגדור וש"ל גורדון. בגליון־הבכורה אומרים העורכים בין השאר: "תחיית עמנו לא תוכל להיות בלי תחיית שפתנו, ותחיית שפתנו אינה אפשרית אם לא ישימוה ראשונה בפיות ילדינו הקטנים. ו'המקלט הבטח', 'מדינת היהודים' לשפתנו יכול וצריך להיות אך ורק החדר העברי, שבו תהיה אך ספירה עברית טהורה, בלי תערובת של שפת הגלות, עולם קטן שכולו עברי, ארץ־ישראל בזעיר־אנפין".

אפס, ממילא עלתה השאלה שלא היה מנוס ממנה: הכיצד תיהפך העברית ל"שפת־האֵם" באין אמהות ממלמלות עברית ודוברות עברית עם תינוקותיהן? על כך ניסה להשיב נח פינס, באותו

¹¹ ש. ארסט, יש"י אדלר, חייו ופועלו: הוצ' ראובן מס, ירושלים תרנ"ן. על אדלר ובית־ספרו בהומל ראה גם צבי שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים: ניו־יורק, תש"ה, כרך א', עמ' 375.

גליון של "הפדגוג", במאמרו: "בית-הספר של פרבל ונחיצות גניילדים עבריים".¹² נח פינס טען שתי טענות עיקריות: האחת – שאין עם כעם ישראל מקדים לשלוח ילדיו למוסד של לימודים, וזהו "החדר", ומבחינה זו הקדים עמנו את כולם ביישום עיקרון פרבלי חשוב; האחרת – שספק רב "אם ימצא עוד עם אחד באירופה, שבנותיו תהיינה כה רחוקות מקחת חלק בחינוך בניהן כאמותינו אנו", ולא עוד אלא "התמונה כהה עוד יותר, אם נביט בה מנקודת-הראות של החינוך הלאומי ונתבונן את האם העבריה וחינוכה את ילדיה חנוך עברי". אבל, אומר נח פינס, יש מוצא מדילמה זו, יש תרופה בעין והיא – גר-הילדים, המכונה, בצדק, בפי הצרפתים בשם "בית-ספר אמהי". מה שנבצר כיום מן האמהות, צריך להיות מופקד בידי גנות (גננה ביחיד), שהוכשרו במיוחד מן הצד המקצועי, מצד השפה השגורה בפיהן והלכידורחן המפעמים אותן במלאכת-קודש זו, אשר נועדה להיות ה"אבן הראשה במוסדות-החינוך של בני עמנו". עד כאן נח פינס. לימים הגדיר נתן אלתרמן את המהפכה שהתחוללה אז בחינוך היהודי בגולה בדברים הבאים: "פרשת ייסודם ובנינם של החינוך והלימוד העבריים הלא היא מראשי גילוייה של תקופת התחייה ואין סימן מובהק ממנה למיפנה שחוללה ההתחדשות הלאומית בדבריימינו. ועם זאת – הרי תהליך זה של חינוך עברי לא נפסק בתולדות האומה אפילו לשעה אחת בכל דברי ימיה בגולה, ולא זו בלבד אלא שהוא-הוא, בעצם, היה כלי עיקרי לשמירת רציפותם המסורתית של החיים... כי להפוך דווקא כלי זה של שמירת מסורת למנוף של מהפכה ומיפנה דרושים היו אנשים אשר מזג של מורשת וחינוך, של שמירת גשרים ושריפת גשרים, היה בשורש נשמתם".¹³

ואמנם, אין לך הגדרה קולעת ומדוייקת מזו למניעים שהניעו בזמנם את יצחק אלתרמן ואת ידידו להקדיש את חייהם לחינוך. אחד מהם היה יחיאל היילפרין, שעמו נפגש יצחק אלתרמן במחיצתו של יש"י אדלר בהומל. היילפרין היה איש יוצא-דופן באופיו ובהליכותיו אפילו בקרב צעירים אלו, שרובם ככולם היו "בניאדם משונים", אידיאליסטים, שהאידיאל שלהם היה תכלית חייהם בבחינת לא בשמים הוא ולא מעבר לים, "כי קרוב אליך הדבר מאוד, בפיך ובלבבך לעשותו". הוא לא היה מבני הסביבה כמו האלתרמנים, או אורי ניסן גנסין או ברנר. יחיאל היילפרין נולד בפריילוקי שבאוקראינה, היה בנו של רב וראשי-שיבה, חסיד חב"די נלהב, מנכדי נכדיו של ר' יחיאל היילפרין, בעל "סדר הדורות", מגדולי הפוסקים בממלכת רייסן במאה ה"ח. בילדותו ובנעוריו התנסה יחיאל בעוני ובמצוקה ובטלטולים משיבה לשיבה בתחום-המושב; את השכלתו הכללית רכש בכוחות עצמו בעקשנות, בהתמדה: שמע הרוחות החדשים המנשבים בהומל משך אותו לעיר זו. תחילה התפרנס ממלמדות בעלמא עד שהבחין בו יש"י אדלר כמי שמחונן בכשרונות פדגוגיים מטבע-ברייתו ועל-כן הזמינו להיות אחד מן המורים בבית-ספרו כאן. כעבור שנה או שנתיים (אין בידי תאריכים מדויקים) עקר יחיאל היילפרין לווארשה.

ג

וארשה – עיר ואם בישראל. מי כמוה היתה ראויה לתואר העתיק הזה. בוארשה חיו אז כשלוש-מאות אלף יהודים. מדינת-יהודים בזעיר-אנפין. בכל התפוצות לא היה ריכוז יהודי גדול

¹² נח פינס היה יליד שקלוב שבבילורוסיה ולמד בישיבת וולוז'ין. זמן-מה שימש מורה באחד ה"חדרים המתוקנים", אחר-כך יצא ללון שבשווייצריה ולמד שם באוניברסיטה תורת הפדגוגיה על-פי שיטת פסטאלוצי ופרבל. נסיונותיו להוציא את רעיונותיו מן הכוח אל הפועל בעזרת מוסדות ציוניים לא עלו יפה.

¹³ במאמרו: דוד לויין, עם שבעה למותו, 1960. "הטור השביעי", ספר שני, הוצ' הקיבוץ המאוחד, עמ' 177.

מזה. כשליש מתושבי בירת פולין הקונגרסאית היו יהודים, שהתגוררו בעיקר ברובעים שניבנו בידיהם. היתה וארשה החרדית, על כל זרמיה וכיתותיה של דת ישראל בימים ההם, ולידה, ובמשולב עמה, היתה וארשה היהודית החילונית, המודרנית, שדיברה וכתבה אידיש ועברית בהוצאות ספרים, בעתונות, במכוני מדע ומוסדות חינוך, בספריות ובתיאטרון. אלה היו ימי הזוהר של סוקולוב, של פרץ, של פרישמן וכוכביהלכת שלהם, בני גילם וצעירים מהם. וארשה היתה גם מוקד התנועה החינוכית העברית שעליה דיברתי לעיל. כאן נוסדה הוצאת הספרים "תושיה" (ב'1896) וכאן יצא לאור "הפדגוג". ב'1901 עשו א"ל אביגדור וש"ל גורדון מעשה רב בתחום החינוך בייסדם את שבועון הילדים "עולם קטן". יצאו בתדירות ספרילימוד בעברית במקצועות שונים, שהיה בהם כדי להעניק לילדים השכלה כללית ב"שיטה הטבעית"; מינייה וביה נתעשרה הלשון ונתגמשה להיותה שפת חולין לכל דבר. בתחום זה פעלו בווארשה נח פינס, ש"ל גורדון, אהרן ליבשיצקי, ש"ז פוגצ'וב ועוד – כולם מורים סופרים, פדגוגים לפי יעודם, שראו בחוש כי בהתמזג התנועה להחייאת הלשון העברית, שתהא לשון ככל הלשוניות, עם מאמצי החינוך המשנה את צורתו לשם קיום תוכנו הלאומי, יקום מנוף להצלת העם משתי הסכנות שבעין – ניוון והתאבנות, מצד אחד, התבוללות וטמיעה, מצד אחר. מה תימה שצעירים כמו יחיאל היילפרין ויצחק אלתרמן נמשכו לווארשה, להיות במוקד זה של התנועה החינוכית העברית. כמו רבים רבים זולתו החל גם יצחק אלתרמן את ה"קאריירה" הפדגוגית שלו בשמשו ספק מורה בעיירות שונות, גון דובריאוקה, ראדול וליוביץ', עד שהגיע להומל, שהיתה בבחינת כרך, וכאן, במחיצתם של יש"י אדלר ושל חברים תאבי שינויים והתחדשות כמותו, קבע לעצמו מהו יעודו ומהו המסלול שבו יצעד כמחנך בני ישראל בגולה למעשים טובים ולציון. מעולם לא היה חלקו עם המיואשים הפרינציפיוניים ועם התועים בדרכיהחיים. בין כה וכה נשא את בלקה ליבוביץ לאשה (ככל הנראה, ב'1908). בלה ויצחק הכירו זה את זה כבר שנים מספר. בלה היתה ידידתן הטובה של אחיות יצחק. עכשיו גם נתפסו להלכירוח ולאידיאלים משותפים. לכאורה, השלימו זה את זה במזגיהם השונים: הוא, כולו מצוקות ו"סער ופרץ" ותשוקת העשייה, לבד ובחברותא, היא – מופנמת, נוטה להיות נחבאת אל הכלים וחוט של חן אריסטוקראטי משוך על הליכותיה בבית ובחוץ. זמןמה לאחר נישואיהם הוזמן יצחק אלתרמן לבוא לווארשה, לשמש מורה בבית הספר העברי של אהרן ליבוש יצקי, ומובן מאליו כי יצחק ובלקה נענו ברצון להזמנה זו.

בבואם לווארשה ב'1909 מצאו כאן ידידים ומכרים משכבר הימים. במהרה נקלטו בחוגו של הלל צייטלין, שמעונו בשליסקה 60 נהפך בינתיים למין חצררבי לחלק מן האינטליגנציה היהודית "החופשית". "כאן היו מתכנסים בזמנים שונים ראשוני הספרות: מרדכי ספקטור, אברהם רייזן, ה.ד. נובמברג, צבי פרילוצקי, האחים אוריניסין גנסיין ומנחם גנסיין, הפדגוגים אלתרמן ופוגצ'וב והסופרים הצעירים יונה רוזנפלד, מנחם בורישה, יואל מסטבובים, יעקב שטיינברג, פישל לחובר ועוד. כאן היו מתווכחים על שאלות ציבוריות, בונים עולמות ומחריבים אותם, מתבדחים, שרים פזמוניעים וניגוניחסידיים".¹⁴ גם יחיאל היילפרין כבר היה בעיר. הוא הקדים את אלתרמן בשנה אחת, בקירוב, והרעיון לייסד "בית ספר של פרבל" או "גן ילדים עברי" בוער כאש בעצמותיו. עלפי השמועה גילתה אלישבע פינס, רעייתו של נח פינס, את כשרונו המיוחד של יחיאל היילפרין להיות "גנן" לילדים רכים והיא שהאיצה בו להוציא את רעיונות בעלה מן

¹⁴ אברהם לוינסון, תולדות יהודי ווארשה: עם עובד תשי"ג, עמ' 279.

הכוח אל הפועל. אפס, "בגשתו ליסוד גר־הילדים העברי הראשון נתקל יחיאל היילפרין במכשולים, הפרעות וקשיים עצומים: קשיים פורמאליים בהשגת רשיון ממשלתי, חוסר כספים כלשהם (אחיו הבכור הילווה לו את עשרות הרובאלים הראשונים), העדר הורים שהסכימו לחנך את בניהם ב'שפה זרה', משונה ו'מתה' (החניכים הראשונים בגן היו ממשפחתו בית אשתו, ילדיו של יצחק גרינבוים ושל עוד כמה 'משוגעים'), ועל הכל – בוז, לעג וחתירה קשה מצד האידישאים שטענו כנגדו, כי מעכב הוא את התפתחות הילד, בנתקו אותו מלשון האִם". ואף־על־פיכך, היילפרין התעקש כדרכו, לא נח ולא שקט עד ש"ניצח את המקטרגים ובשנת תרס"ט קם ויהי בווארשה גר־הילדים העברי הראשון".¹⁵ ואולי בכל־זאת היה נרתע ומתייאש מלבצע את תכנית־חלומו בווארשה דווקא, אלמלי האיר לו המזל פנים והפגישו עם פוליה (פנינה) הוכברג, שהיתה וארשאית וידעה פולנית, נוסף על רוסית, והתמצאה יפה בציבוריות היהודית המקומית. יחד עם יוסף שפרינצק, יצחק טבנקין ואחרים היתה מבאי חוג "התחייה" של יצחק גרינבוים. גם יחיאל היילפרין ביקר לעתים בחוג הזה, שעסק ב"השתלמות" כביכול (ככיסוי מפני עינא־בישא של המשטרה) ובו השמיע מדי פעם, בהתנדבות, הרצאה על ספרות עברית מודרנית: כאן הוא הכיר את פוליה ה"קורסיסטית", שענייני חינוכם של ילדים קטנים היו קרובים גם ללבה ויפים לכשרונותיה. הם נישאו, הקימו את ביתם ובתוכם – את מפעלם, את ה"קן" הפרבלי, שבו נעשה הכול על טהרת הלשון העברית.

שלא כיחיאל היילפרין, שאנוס היה להיאבק עם קשיים מרובים ומיאישים עד שהצליח להקים את גנו הראשון, הצליח בכך יצחק אלתרמן תוך זמן מועט, בערך, מבואו לווארשה. בשנת תר"ע (1910) ייסד אף הוא גר־ילדים עברי ברוח שיטתו של פרבל, ולא עוד אלא אחרי תקופה קצרה של התארגנות ונסיון הוסיף לגן קורסים קבועים לגננות עבריות. כי מה שאפשר היה אז מבחינה זו בווארשה הפולנית איאפשר היה בשום עיר אחרת בממלכת הצארים, שבכל מקום אחר אסור היה לפתוח גר־ילדים ששפתו איננה רוסית ברוסית, ואילו בווארשה עוד נוהג היה "הקוד־פס של נאפוליאון" הליבראלי כלשהו, שהתיר קיומם של גני־ילדים בכל שפת־אם, אם אך יש בידי בעליהם הוכחה מספיקה, שאמנם מצויות אמהות שזוהי שפתן ובה הן מדובבות את תינוקותיהן ביום ובלילה. פוליה היילפרין ובלקה אלתרמן העידו שאכן זהו מצבן ביחס לעברית. רק עברית ולא שום שפה אחרת. עקרונית, לא היה כל הבדל בין שני גני־הילדים העבריים בווארשה: גם פה וגם שם נוהגת היתה שיטת־פרבל של לימוד תוך כדי מישחק, של המחשת מושגים על־ידי טיולים בטבע, גם פה וגם שם עמדה בחללו של המעון אווירה עברית, שהכול נאמר והושר ונלמד בשפה זו בלבד, ולא עוד אלא אותם מורים נתנו שיעורים לגננות, בין שעבדו ולמדו אצל היילפרין, בין שעבדו ולמדו אצל אלתרמן: עם המורים נמנו הלל צייטלין, יצחק גרינבוים ויעקב פיכמן.

ואף־על־פיכך היה שוני מסוים בין שני המוסדות, לפי שוני מזג בניהם ומנהליהם, ובעיקר – שוני טעמן של שתי הרעיות, פוליה ובלקה, שהיה ניכר מאוד. זה המקום לספר קצת פרטים ביוגרפיים על פוליה הוכברג־היילפרין, כפי ששמעתים מפיה (בשנת 1972). אביה (סבו של המשורר יונתן רטוש, מצד האם; מצד האב מתייחס מחולל ה"כנעניות" לשלשלת ארוכה של רבנים) היה יהודי מופלא ואורגינאלי. פרנסתו היתה על בית־חרושת זעיר לפנתות (העור העליון של הנעל), אך יותר משעסק במקצוע הזה, שיהודים הירבו לעסוק בו, היה שולח ידו ברפואה, כמין רופא־אוטודידאקט. רוקחים היו מכבדים את מירשמיו ואפילו עושים להם פרסום בקרב

¹⁵ יחיאל היילפרין, שיעורים בתורת חינוך התינוקות, הוצ' "קרית ספר" תש"ד. עם מבוא מאת ג'ן, המוקדש בעיקר לביוגרפיה של יחיאל היילפרין ולמפעלו הפדגוגי.

לקוחותיהם. הוא ידע לאטינית וזמַרמה השתלם בשוויצריה. אמנם היה שומר מצוות ומפקידה לפקידה נוסע אל הרב שלו, כדרך כל חסיד מחסידי פולין, עם־זאת היה קצת אפיקורס, שלא הסתיר את אפיקורסותו מבני ביתו. רעייתו – אמה של פוליה – היתה אפילו "מתקדמת" יותר, היא היתה בעלת נטיות סוציאליסטיות וטיפחה את הנטייה הזאת גם בחינוך הבת (יתומה מן האב שנפטר בגיל ארבעים), שכבר סופר עליה שנשתייכה לאותו חוג של צעירים ציוניים בווארשה, שבו בלט יצחק טבנקין בקנאותו ובלהטו. מ. חיוג, בזיכרונותיו על יוסף חיים ברנר, מספר על פוליה הוכברג: "בשנת 1905 הושיבו בווארשה בבית־האסורים פאוויאק בשל איזו עבירה מהפכנית. כשקרוביה ומכריה היו ניגשים לבית־האסורים בשעת הטיול, היו הבחורים האסירים מרימים על מקל את צמתה – לאות כי שלום לה".¹⁶ משנישאה ליחיאל היילפרין (רבים היו מחזריה של "ילדה אוורירית זו, עם עיניה הפולניות" וסנטרה החד" וביניהם היה גם גרשון שופמן, שצייר כך את דיוקנה ברשימתו "אָם") נשתנה אורח־החיים ופוליה הקדישה את עצמה כל־כולה למפעל ה"מהפכני" הזה של גֵרִילֵדִים עברי. משפחות אלתרמן והיילפרין היו נפגשות מדי פעם בפעם, מחליפות דברים על הנסיון המצטבר, מסייעות זו לזו בתחומים שונים: שתיהן ביחד וכל אחד לחוד טורחות בהגשמת הרעיון של חינוך עברי בנוסח חדש. עוד מעט קט יצרפו גם את צאצאיהן לגן שלהן.

ד

בנס־בכורם של בלקה ויצחק אלתרמן נולד בט' באב תר"ע. מכל שלוש מאות ושישים ימות השנה בחר לו הגורל דווקא את היום הזה כיום־הולדתו של נתן אלתרמן, שנקרא נתן על שם סבו מצד האָם, ר' נתן שניאור, איש פאריזי שליד בוברויסק.¹⁷ יהודי שנוולד בט' באב – צלו של יום זה מלווהו תמיד. מקץ שלוש שנים, בקירוב, נולדה הבת לאה. מצבה של משפחת אלתרמן היה מבוסס למדי, לא בדוחק ולא בשפע. העבודה, בגן ובקורסים, היתה מרובה ומלווה היתה שמחת־היצירה. בלקה, שסיימה בינתיים את חוק־לימודיה כדפטיסטית, היתה טרודה עם בעלה בעסקי הגן, ואילו הבאבץ ניהלה את משק־הבית ונשאה בעיקר העול של הטיפול בשני התינוקות. דירתם של האלתרמנים בפאוויה 3 היתה מרווחת והיה בה מקום מספיק הן בשביל המעון של גֵרִהִילֵדִים והן בשביל קליטת האורחים, שהיו מתאכסנים בבית הזה לתקופות קצרות, אבל גם לתקופות ארוכות יותר. בני המשפחה או חברים, חדשים וותיקים, לכשהיו מזדמנים לווארשה, היו שמחים לעשות במחיצתם של יצחק ובלקה, של הבאבץ ושל שני הילדים הקטנים. משה סטבסקי (אח־רֵכֶךְ סתוי) היה נכנס לעתים קרובות¹⁸ וכן גם שמואל לייב גורדון, יעקב פייכמן ומנחם גנסי, שחזר מן הארץ בשנת 1912 ושווה היה בווארשה בין מסע למסע בערי רוסיה ופולין עם להקתו התיאטרונית. בשעת רצון היו משתעשעים עם נתן הקטן, מדברים אתו עברית (קרי עברית במלעיל). נתן גדל על ברכי הספרות העברית – ברכיים של ממש. בזיכרונותיו מספר מנחם גנסי: "באחד מימי חורף הוגד לנו שבבתי־הספר הפרבליים ייערך נשף־חנוכה והחניכות תראינה בו מישחקי ילדים... היילפרין ניגש אלי ולחש באוזני, שעלי לשים לב לשתיהן בחורות המנהלות את המישחק. האחת

¹⁶ מ. חיוג, י.ח. ברנר, פרקי זכרונות: "מאזנים", אוגוסט־ספטמבר 1974.

¹⁷ אינני בטוח שברל כצנסלון, שהיה גאה כל־כך במוצאו הבוברויסקי (כמוהו יצחק טבנקין) ידע על שייכותו של נתן אלתרמן לעיר זו. שז"ר, לעומת זאת, ידע בלא ספק על ייחוסו החב"די של ב"א.

¹⁸ לביקוריו התכופים של סתוי בבית אלתרמן היו גם מניעים רומאנטיים.

היתה חנה רובינא. ניסינו לדבר אליה אחרי הנשף, אך היא מאנה לשמוע, כי הלא גמרה אומר מאז להיות גנת עברית ולשם כך ישבה בווארשה ושקדה על הלימודים".¹⁹ חנה רובינא, קדיה מולודובסקי ועוד נשים, אשר לימים פיארו את הספרות, את הבמה ואת החינוך בישראל, היו מתלמידותיהם של היילפרין ושל אלטרמן בווארשה ואף-על-פי שנתן בבגרותו לא יכול היה לזכור אותן מן התקופה ההיא, מצויות היו בזכרונות-ילדותו הטמירים. בבוא הזמן נתנו אותותיהן ביצירתן.

במרוצת הימים הופיע גם אוריניסן גנסין, שבא ב־1912 לווארשה מפוצ'פ – עני, חולה ומדוכא מחמת נסיונות מרים שעברו עליו בעיר-מולדתו. מדי פעם בפעם היה מראה את פניו בבית אלטרמן, מרבה להקשיב וממעט לדבר, אבל לעתים היה בכל־זאת יוצא קמעא מסגירותו ומשתעשע עם נונקה (כך נקרא נתן בפי כול). איש עדיין לא ידע עד מה אנושה היתה מחלתו של בעל "הצדה", ואכן, מצבו הלך ורע. יצחק אלטרמן, וחברים אחרים שדאגו לו, הביאוהו לבית-החולים הנוצרי "ישו התינוק", אחר-כך העבירוהו לדירה פרטית ששכרו בעבורו, וכאן נפטר אוריניסן בכ"ז אדר א' תרע"ג.²⁰ עם באיביתם של האלטרמנים נמנה גם יצחק קצנלסון. בעליצותו, בשפעת ההומור שלו, בעממיותו, בשירתו הענוגה, בחיבתו לתיאטרון ובכשרונו המופלא להיות עם ילדים, במישחק ובשיר, נתחבב על יצחק ובלקה ולא היה אורח חביב ממנו בין אורחיהם המרובים. גם אחותו של יצחק קצנלסון ודודניתו, נטלקה טבנקין, היו מתלמידותיו של יצחק אלטרמן בקורסים הפרבליים שלו, וכאשר פתח יצחק קצנלסון גן-ילדים עברי בעיר לודז (ב־1912) סייע יצחק אלטרמן בידיו, בעצה ובמעשה.²¹

הנה כי כן, יצחק ובלקה אלטרמן ראו ברכה בעמלם. גן-הילדים נתבסס והתרחב וגם הקורסים לגנות עלו יפה, חרף המצוקה הכספית המתמדת: המורים היו מצויינים והחניכות – מן המובחר שבבנות. בתרע"ג יצא לאור ספרו של יצחק אלטרמן: "משחקים פרבליים – שירים, משחקים ומחזיות לגני ילדים ולבתי-ספר, ערוכים ומעובדים על-ידי י. אלטרמן (מנהל הקורסים הפרבליים בווארשה), הוצאת 'יהודיה', וארשה-זילנה", עם "תווי-זימרה" משל "הקומפוזיטור מ. קנטור-קראוויץ", חזן נודע בווארשה דאז. שירי הספר היו רובם ככולם "שירי-מישחק" לפעוטות, לפי עלילתם ולפי שפתם הקלה; הנושאים – חזיונות טבע, מלאכות חקלאיות, אהבת ציון, מנהגים בישראל ושבחי מידות טובות. ליד כל שיר – הוראות למישחק, הוראות-בימוי לשחקנים הקטנים ולגנותיהם. נונקה ידע את השירים בעלפה וגם מנגינות היטיב לזכור. כי כמנהגו של יצחק אלטרמן בגן, כך גם מנהגו בתוך משפחתו, שנונקה ולא-היקה דיבורים בבית היה עברית, אבל הם גם שמעו אידיש מינקותם – זו היתה "באבע-לשון" שלהם. גם מבחינה זו נשתנה בית אלטרמן מבית היילפרין, ששם הקפידו האב והאם שלא להרגיל את ילדיהם לדבר בשום שפה, לבד מן השפה העברית (כשפת-אם בלעדית ואין עוד) – לא אידיש ולא רוסית ולא פולנית, שהיו שגורות בפי ההורים. גם בעניין זה קיבל יחיאל היילפרין, הלכה למעשה, את סברתו של יצחק אַפְשטיין, כי ריבוי-לשונות בפי הילד הרך סופו לפגוע בהתפתחותו הרוחנית, לא-כ־לשכן ילד יהודי השרוי מכל

¹⁹ מנחם גנסין, דרכי עם התיאטרון העברי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ו, עמ' 103. משירו של נתן א. "חנה רובינא" ("הטור השביעי", ספר שני, עמ' 195) עולה הד"מה לזיקה זו בין השחקנית לבית אלטרמן; נאמר שם: "השיר כי יושר לך בעט, וידעת / שקדם הוא הרבה לשורות הכתובות".

²⁰ ראה פ. לחובר, ראשונים ואחרונים, הוצ' "דביר" תשכ"ו, עמ' 354 – 357, וכן אגרות א"נ גנסין, כתבים, כרך ג', ספרית פועלים, עמ' 186 – 196.

²¹ ראה צפורה קצנלסון-נאכומאו (כך במקור – צ"ל מן הסתם קצנלסון – נ.ר.), יצחק קצנלסון – זיין לעבן אונד שאפן; בונענאס-איירס, 1948, עמ' 208 – 211.

הבחינות בסביבה נוכרית. ההיילפריינים הקפידו על כך בקנאות שבנס־בכורם, אוריאל, שנולד בווארשה ב־1909 (לימים הוא מתכנה יונתן רטוש או אוריאל שלח), יהיה מנוזר מכל שפת־לעז. כאמור, לא כך נהגו בבית אלתרמן. האם דיברה גם רוסית; הסבתא – אידיש, וכך גם ידידים וקרובי־משפחה, ביניהם המוסיקאי אליקים, שכינורו קסם לנוקה: "איך וויל אליקים'ס פידעלע..."

כבר עברו חמש שנים למאז בואה של משפחת אלתרמן לווארשה, לשם ישיבת־ארעי בכרך הזה. היה חלום והיה רצון לעלות לארץ־ישראל באחד הימים הלא־רחוקים, אבל בינתיים לא נסתייע הדבר. קצת חברים כבר היו שם וכבר ישבו שם, או היו וחזרו לזמנים ארוכים או קצרים יותר. גם את הקיץ של 1914 עשתה משפחת אלתרמן בקייטנה לא־הרחק מווארשה – בפאלניץ או באוטבוצק. אם בכל הקיצים כך, הקיץ הזה על־אחת־כמה־זכמה שהכביד בחומו שלא־כרגיל. משפחות האריכו לשבת בקייטנות, אף־על־פי שהמחירים האמירו השנה משום־מה. בשלהי יוני הטעינו האלתרמנים עגלה עם כלי־בית וכלי־משכב ויצאו ליערות שבסביבות העיר, כדי להינפש בחיק הטבע. אמנם היו אי־אלו סימנים מבשרי רעה, שקשה היה להתעלם מהם. ב־28 ביוני נורה ונהרג בסאראייבו הארכי דוכס פראנץ־פרדינאנד, יורש־העצר האוסטרי־הונגרי. אחרי ימים אחדים של צפייה מתוחה מאוד, של תקווה ותפילה, שהכול יעבור בשלום גם הפעם, נפל הפור ביבשת־אירופה: אולטימאטום רדף אולטימאטום, המערבולת, שמוקדה היה בבאלקאנים, החלה להתפשט במהירות מסחררת וכמו לפתע־פתאום עמדה מלחמה גדולה בעולם: אוסטריה נגד רוסיה, גרמניה יחד עם אוסטריה נגד רוסיה ואנגליה וצרפת. דומה היה שהכול מכריזים מלחמה על הכול.

הרכבות והדרכים המוליכות מן הכפרים והעיירות בחזרה לווארשה היו מלאות בני־אדם הנבהלים לשוב אל בתיהם בעיר. ומשהגעת העירה בתלאות, בדרכי־עקיפין – מיד התברר לך כי פני העיר ושנו מאוד. המחירים האמירו תוך ימים ספורים וכבר היתה מורגשת מצוקה במיצרכי־מזון. בווארשה מתהלכות שמועות, כי האויב הגרמני עלול לכבוש את הכרך שליד הוויסלה תוך שבועיים, לשלושה שבועות, ואף־על־פי שהגנראל־גובאנאטור מכריז השכם והערב כי אין מקום בטוח מווארשה, וכי שומה על התושבים הפטריוטים להוסיף ולעסוק בעסקיהם בשקט ובשלווה – יש חרדה המתחזקת מיום ליום. בתי־החולים מתמלאים פצועים המגיעים רכבות־רכבות משדות־הקרב. שירות של פליטים יהודים ממחוזות־הסֶפֶר נכנסות לווארשה יום וילילה לילה. והחורף ממשמש ובא. קשה להשיג חומרי־הסקה – קוקס או פחמים. לעתים קרובות אין מים ואין גאז למאור. מתפשטות מחלות. בתי־ספר וגני־ילדים סוגרים את שעריהם. היילפרין ואלתרמן פתחו את מוסדותיהם אחרי החגים, זה בלשנא 31 וזה בדזייקא 9. הם עושים כל אשר לאל ידם כדי להחזיק בילדי גניהם. כבשנים עברו מקיימים את נשפיהחנוכה המסורתית לכבוד נצחון המכבים, אף כי הם כבר יודעים, שאם לא יקרה נס גם הפעם, עליהם למהר ולסגור את מפעלם ולצאת לדרך עם משפחותיהם. כבר יצאה גזירה מפי הגנראל־גובנאטור, כי על כל יושביה הבלתי־קבועים של וארשה – והלא רובם הגדול הם יהודים – לעזוב את העיר בהקדם האפשרי. החזית כבר איננה רחוקה. בסוף נובמבר כבשו חילות הקיסר וילהלם את העיר לודז ובין הנהרות ואטה וויסלה מתחוללים קרבות.

באמצע החורף של 1914 מחליטים יצחק ובלקה אלתרמן לעזוב את וארשה, לעזוב את פולין ולשוב לפני־רוסיה, שמשם באו. אורזים חבילות, רק את הדברים החיוניים ביותר,

שבכוחם לעמוס לבדם, והם יוצאים לדרך למוסקבה – יצחק, בלקה, הבאבע, ושני הילדים
הקטנים : לאה'קה ונוקה. הדרך היתה קשה מאוד, בקור וברעב, ורק מקץ כמה שבועות הגיעו
בשלום למוסקבה.